

Twenty-First Century Theologies of Religions: Retrospection and Future Prospects, Elizabeth Harris-Paul Hedges-Shantikumar Hettiarachchi,
Leiden: Brill, 2016, 396 s.

Esra AKAY DAĞ*

Dinler teolojisi, Batı dünyasında dinsel çoğulculuğun yayılmasıyla, Hristiyanların öteki dinlere ve o dinlerin inananlarına bakış açısını ve ortaya çıkan teolojik tartışmaları inceleyen alandır. Dinler teolojisi denilince akla ilk olarak Alan Race'ın 1983'te *Christians and Religious Pluralism*¹ kitabıyla öne sürdüğü dışlayıcılık-kapsayıcılık-çoğulculuk (exclusivism-inclusivism-pluralism) modelleri gelir. Race bu üç-yönlü tipolojisini ortaya sürdüğünden beri Hristiyan dünyasında birçok tartışmaya kapı aralamıştı. Kimi düşünürler bu tipolojiyi standart bir tipoloji olarak görmüşler, kimileri aynı tipolojiyi farklı nüanslarla kullanırken, kimileri bu tipolojiyi esas alarak alternatif tipolojiler önermiş, kimileri de genelde tipolojiyi özelde ise çoğulculuk görüşünü eleştirmiştir. Bu kitap da Race'ın üç-yönlü tipolojisinin otuz yıl içinde kullanımı, eleştirileri ve alternatifleri üzerine yürütülen tartışmaları bir araya getiren derleme bir eserdir. Ayrıca, bu eser iki projeyi bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Bir tarafta Elizabeth Harris ve Shanthikumar Hettiarachchi dinler teolojisi üzerine derleme bir eser üzerinde çalışırken öte taraftan da Alan Race ve Paul Hedges üç-yönlü tipolojinin otuzuncu yılında düzenlemeyi düşündükleri konferansın aynı temayı işlemesi ve aynı panelistlere yönelmesi bu iki projeyi bir araya getirmiş (s. 1) ve nihayetinde 2013'te Winchester Üniversitesinde "30 Years of the Theology of Religions Typology: Retrospective and Future Prospects Conference"² (Dinler Teolojisinin 30 Yılı: Geçmiş ve Gelecek Görünümü Konferansı) adlı konferans sunumların bir araya getirilmesiyle ortaya bu eser çıkmıştır. Her ne kadar dinler teolojisinde üç-yönlü tipolojinin yeri yadsınmaz olsa da dinler teolojisi sadece bu tipolojiden ibaret değildir (s. 3). Bu kitap bir yandan tipoloji etrafında dönen tartışmaları öte yandan da dinler teoloji ala-

* Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı
(esraakaydag@sakarya.edu.tr).

DOI: <http://dx.doi.org/10.17335/sakaifd.467931>

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1477-0861>

Geliş T. / Received Date: 06/10/2018

Kabul T. / Accepted Date: 17/10/2018

1 Alan Race, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in Christian Theology of Religions* (London: SCM Press, 1983).

2 Konferans ile ilgili bk. <https://www.sbg.ac.at/syt/texte/Winkler/wf172-ToR-Winchester-conference.pdf>.

nındaki geniş yelpazeli tartışmaları içermektedir. Kitaba katkı sağlayan yazarların çoğu gerek dinler teolojisi alanında gerekse alternatif alanlarda oldukça tanınmış ve kabul görmüş isimlerdir. Kitap 20 bölümden oluşan 4 ana bölüm, önsöz, giriş ve sonsözden oluşmaktadır.

Kitabın önsözünü çoğulcu düşünceye sahip bir teolog olan Leonard Swidler yapmıştır. Ayrıca kitabın sonsözünde de Race, gelen eleştiriler ışığında 1983 yılında önerdiği üç-yönlü tipolojisine sahip çıkar ve yine çoğulculuk görüşünün dini mutlaklığa karşı gerekli olduğu üzerinde vurgular yapar. Bu da kitabı çoğulcu düşünceyi destekleyen bir kitap olarak değerlendirilmesine sebep olabilir. Fakat, giriş bölümünde üç akademisyen de Swidler'ın önsözdeki görüşlerinin kitap derleyenlerinin ve kitabın genel duruşunu değil de onun kendi görüşünü temsil ettiğini belirtmişlerdir (s. 4). Bu kitabın oluşmasında ana etken Race'in ortaya sürdüğü tipoloji ve tartışmaları olduğu için sonsözü de yazmak ancak Race'e düşmüştür.

Kitabın ilk bölümü "Disputing and Using the Typology" (Tipolojinin İtirazları ve Kullanımı" ilk altı bölümü içermektedir. Burada, sırasıyla Graham Adams, Abraham Veléz de Cea, Ray Gaston, Elizabeth Harris, Paul Hedges ve Philip Whithead üç-yönlü tipolojiye destek ya da itirazlarını ortaya koymuşlardır. Galston ve Harris daha çok tipolojinin pratik kullanımıyla ilgilirlirler. İlk olarak hem teolog hem de vaiz olan Gaston, birçokları gibi Race'in önerdiği şekilde tipolojinin çoğulculuk görüşünden yana olduğunu düşünse de başka kullanımlara da bakarak teoloji öğrettiği sınıflarında bunun nasıl pratiğe dökülebileceğini örnekleriyle açıklar. Tipolojinin sadece dinler teolojisi bağlamında değil Barnes'den ödünç aldığı *diyalog teolojisi* (theology of dialogue)³ çerçevesinde kullanılırsa Hristiyanların hem kendi içinde hem de diğer dinler ile karşılaşmalarında daha verimli tartışmalara ve diyaloga yönelteceğini düşünür. Galston, tipolojideki üç modelin de farklı erdemlere sahip olduğunu- inanç (dışlayıcılık), umut (kapsayıcılık), sevgi (çoğulculuk)- ve gerçek bir karşılaşma da ancak bu üç erdemle dengeli bir şekilde yürütülmesiyle gerçekleşeceğini öne sürer (s. 50). Böylece Galston, tipolojideki modelleri statik bir şekilde sunmaz. Aksine, onun sunumundan tipolojideki modeller ancak birbiriyle etkileşim ve harmoni içinde olursa bir bütünleşme sağlanabilir anlamı çıkar. Harris de tipolojinin kullanımına pratik üzerinden ele alır fakat bu bölümde yazan akademisyenlerden farklı bir perspektifle tipolojinin, mekânsal boyutuyla ilgilendirir. Harris tipolojideki modellerin coğrafi bir mekân ve belirli aktiviteler üzerinden (Sri Lanka'daki Evanjelik misyonerlerin Budist-Hristiyan ilişkisi ve İngiltere'deki Metodist kilisesinin inançlar arası ilişkilerden Sorumlusu olarak), belirli dönemlerdeki (19. yüzyıl ve 1996-2007 yılları arasında) eğilimlerini inceleyerek dinler teolojisi ve

3 Bk. Michael Barnes, *Theology and the Dialogue of Religions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

mekânın ilişkisini anlamlandırmaya çalışır. Harris, dinler teolojisi her bir modelinin kendine özgü boyutu ve bileşenlerinin olduğunu ve tipolojinin de dinlerdeki mekânsal boyutu anlamaya yardımcı olabileceğini düşünür (s. 58). Cea ise Race'ın tipolojisini Budist bir perspektiften tekrardan yorumlanırsa karşılaştırmalı dinler teolojisi ve dinler-arası diyalog için daha kullanışlı bir tipoloji ortaya çıkabileceğini düşünür. Bu bağlamda, tipolojiyi bir Hristiyanlık öğretisi olan *kurtuluş* (salvation) ekseninden çıkarıp, öteki dinlere karşı *açıklığı* (openness) ön plana çıkaran bir tipoloji olarak yeniden yorumlar (s. 30). Race'ın üç-yönlü tipolojisine ek olarak *çoğulcu kapsayıcılık* (pluralistic-inclusivism) modelini kapsayıcılık ve çoğulculuk arasında bir model yani dördüncü bir kategori olarak önerir (s. 39). Nihayetinde Cea'nın tipolojideki yönelimi çoğulcu-kapsayıcılıktan yana olsa da karşılaştırmalı dinler teolojisinin ve dinler-arası öğrenmenin hem pratikte hem de teorikte diğer dinlere karşı *açık* olmakla gerçekleşeceğini savunur. Bu bölümde tipolojiye en büyük destek ise Hedges'dan gelmektedir. Hedges önceki eserlerinde⁴ tüm eleştirilere rağmen tipolojinin kullanışlılığına vurgu yapmıştı. Burada da eski duruşuna paralel şeyler söylemekle beraber çağdaş dönemde dinler teolojisi tartışmasında tipolojinin ne olduğu ve ne yapabileceğini açıklar (s. 76). Hedges, Cea'nın önerdiği *açıklık* ilkesi üzerinden tipolojinin tekrardan yorumlanması görüşüne karşı çıkar (s. 81-85). Hedges tipolojideki modeller arası eklentiler yapmak yerine, tipoloji modellerinin statik olmadığını savunur. Bu şekilde, bir model içinde farklı eğilimler olabileceğini kabul etmek aynı model içinde değerlendirilebilecek iki kişi arasındaki farklı nüansları da görmemize katkı sağlayabilir (s. 88). Sonuçta Hedges, tipolojinin bulgularıcı ve betimleyici olduğunu ve eğitim-öğretimde de dinler teolojisi tartışmalarındaki farklı modellerin algılanmasına yardım edeceğini düşünür.

Kitap her ne kadar üç-yönlü tipolojiden kaynaklı tartışmaları ele alsada da dinler teolojisi tartışmalarının çoğu çoğulculuk etrafında döndüğü için çoğulculuk ve eleştirileri daha ön plana çıkmış ve dolayısıyla da kitabın ikinci bölümünde çoğulculuk konusu ele alınmıştır. "Pluralist Voices and Contestation" (Çoğulculuk Görüşleri ve Karşıtı) adlı bölüme Tony Bayfield, Gavin D'Costa, Paul Knitter ve Perry Schmidt-Leukel katkı sağlamıştır. D'Costa dışındaki teologlar çoğulculuk görüşünü farklı açılardan savunmuştur. Bu bölümde ikisi de Katolik olan D'Costa ve Knitter iki farklı görüş ortaya sermişlerdir. D'Costa dinler teolojisi alanında çoğulculuk görüşüne en fazla itiraz eden ve bu itirazını da kendine has bir metod ile sunan bir figürdür. O, çoğulculuk felsefesine eleştirisini genel anlamda Hristiyanlık dışı olarak nitelemiş

4 Paul Hedges, "A Reflection on Typologies: Negotiating a Fast-Moving Discussion", *Christian Approaches to Other Faiths*, ed. Paul Hedges-Alan Race (London: SCM Press, 2008), 18-22, Paul Hedges, *Controversies in Interreligious Dialogue and the Theology of Religions* (London: SCM Press, 2010), 18-19.

ve yıllarca bunu savunagelmıştır.⁵ Öncesinde çoğulculuk görüşlerini- özellikle Knitter ve Hick tarafından savunulduğu şekliyle- modernizm projesi olarak değerlendirmiş ve onların teolojisinin Teslis inancına (Trinity) aykırı olarak agnostik veya neo-pagan unitarist olarak değerlendirmişti⁶. Bu bölümde ise önceki eleştirilerine ek olarak, üç-yönlü tipolojideki çoğulculuk görüşünü *post-Hristiyan kapsayıcılık* (post-Christian inclusivism) olarak yeniden isimlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir (s. 128). Ona göre bir görüşün Hristiyanlık dâhilinde-Protestan, Katolik ve Ortodoks Hristiyanların anlaşma üzerine olduğu- görülebilmesi için iki şart vardır; Tanrının İsa bedeninde vücut bulması (incarnation) ile Teslis inancına iman etme ve pratik olarak da vaftiz edilerek Hristiyan topluluğuna girme. Çoğulculuk görüşünün de Hristiyanlığın esas inançlarından olan Tanrının İsa bedeninde vücut bulması ve Teslis inancına dayanmadığı için Hristiyanlık dâhilinde değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir (s. 129). Dinler teolojisinde çoğulculuk görüşü söz konusu olunca, bunun en büyük savunularından biri Knitter olmuştur. Knitter'ın da bu bölümde yazdıkları önceki düşüncelerinden⁷ farksız değildir. Yıllarını çoğulculuk görüşünü savunmakla geçiren ve bu konuda sayısız eserler üreten Knitter, D'Costa'nın aksine çoğulculuğun kökünü Hristiyan öğretilerine dayandırılması gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre de İkinci Vatikan Konsiliyle beraber çoğulculuk düşüncesinin tohumları atılmıştır (s. 143). Her ne kadar Knitter, Konsil dokümanlarının herhangi bir dinler teolojisi önermediğini düşünse de, ona göre ikinci Vatikan çoğulculuğa kapı aralamıştır (s. 144). Dolayısıyla Knitter, D'Costa'nın aksine çoğulculuğu Hristiyanlık dâhilinde değerlendirir ve *Çoğulculuk Devrimi* (Pluralist Reformation) sadece Hristiyanlar için değil kendini dindar veya maneviyatı yüksek (spiritual) olarak değerlendiren diğer dinlere inanların da varması gereken bir nokta olarak görür (s. 142, 155). Yahudi bir Rabbi ve teolog olan Bayfiel de bu bölümde dini mutlaklığın farklı dinlere inanlar arasında çatışmalara neden olacağını düşünerek farklı dinlerin bir arada uyum içerisinde yaşamaları için çoğulculuk görüşüne ihtiyaç olduğu yönünde argümanlar sunar. Onun çoğulculuk algısı kendi kişisel deneyimlerinden oluşur ve bu bölümde de Yahudi-Hristiyan ilişkileri çerçevesinde çoğulculuğu savunur. Schmidt-Leukel ise bu bölümde dini çoğulculuğa farklı dinlerin perspektifinden bakarak çoğulculuğun sadece Hristiyanları ilgilendiren bir olgu olmadığını çoğulculuk görüşünün farklı dinlerde de mevcut olduğunu göstermeye çalışır. Bu bağlamda, sıra-

5 Gavin D'Costa, "The Impossibility of a Pluralist View of Religions", *Religious Studies* 32 (June 1996): 223-232.

6 Gavin D'Costa, *The Meeting of Religions and the Trinity* (Edinburg: T&T Clark, 2000), 39.

7 Bk. Paul Knitter, *Introducing Theologies of Religions* (Maryknol: Orbis Books, 2002); Paul Knitter, *One Earth, Many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility* (Maryknoll: Orbis Books, 1995).

sıyla Yahudilik, İslam, Hinduizm ve Budizm dinlerindeki çoğulculuk eğilimini, bu dinlerdeki çağdaş savunucularının görüşleri üzerinden inceleyerek bazı önemli tahlillerde bulunur. Onun en can alıcı tespiti ise genel kanının aksine İbrahîmî dinlerdeki çoğulculuk görüşünün Doğu dinlerindeki kadar kararlı ve çoğulculuk felsefesiyle daha tutarlı olduğu yönündeki iddiasıdır. İddiasının dayanak noktasını da doğu dinlerindeki reenkarnasyon inancının çoğulculuktan ziyade kapsayıcılık anlayışına yönlendirdiğini düşünmektedir. (s. 179). Schmidt-Leukel'in bu bölümdeki katkısından yola çıkarak, farklı dinlerde çoğulculuk görüşünün ortaya çıkmasını yeni bir gelişme yani modern dönemle beraber gelişen bir olgu olduğunu iddia etmek yanıltıcı olmaz.

Kitabın üçüncü bölümü "Beyond the Typology: New Debates, New Vistas" (Tipolojinin Ötesinde: Yeni Tartışmalar, Yeni Olasılıklar) tipolojinin ortaya çıkmasıyla beraber sürdürülen tartışmalardan yola çıkarak alternatif veya farklı alanlara yönelir. Bu bölüme, Shantikumar Hettiarachchi, Kristin Beise Kiblinger, Oddbjørn Leirvik, Marianne Moyaert, Sigrid Rettenbacher, Janet P. Williams ve Ulrich Winkler gibi çoğunluğu Avrupa'nın farklı bölgelerinden olan önemli teologlar katkı sağlamıştır. Bu bölümde Hettiarachchi bu bölümdeki Avrupalı olmayan tek düşünür ve Rettenbacher dinler teolojisine *post-sömürgeci* (post-colonial) bir açıdan yaklaşmışlardır. Hettiarachchi Sri Lankalı biri olarak, emperyalizm ve sömürgeciliğin dinsel ötekine yaklaşımının etkilerini inceleyerek post-sömürgeci bir yaklaşımla bunun nasıl yapısal anlamda çözülebileceğini göstermeye çalışır. Rettenbacher de post-sömürgeci bir yaklaşımla Almanya örneği üzerinden Katolik kilisesinin dinsel çoğulculuğu öteki dinlerin farklılıklarını anlamakta özellikle başarısız olduğunu göstermeye çalışır. İkisinin de yaklaşımı Batı Hristiyanlığının üstünlük söylemiyle ötekini ötekinin gördüğü şekilde değil de kendilerinin empoze ettiği şekilde tanımlandıklarını böylelikle dinsel ötekini anlamakta yetersiz kaldıkları yönündedir. Bu minvalde karşılaştırmalı teoloji alanında önemli eserler ortaya koyan Moyaert de post-sömürgeci ve feminist yaklaşımlardan da faydalanarak Batıda din kavramının kullanımını ve bunun dinler teolojisi ile ilişkisini sorgulamıştır. Talal Asad, Richard King ve Kwok Pui Lan (s. 246) gibi eleştirel düşünürlerle savını desteklemiştir. Onların da öne sürdüğü gibi Batılıların din çalışmaları ile öteki dinleri incelerken de Hristiyan üstünlüğünü kabul edip Hristiyan kavramlarını öteki dinlerde aramaları, kendi din perspektiflerini diğer dinlere empoze etme yönünde bazı iddialar post-sömürgeci din yaklaşımının esas noktası olmuştur. Burada, Moyaert bu konuda önemli bir yere sahip Tomoko Masuzawa'nin eserinden⁸ bahsetmemiş olsa da

8 Tomoko Masuzawa, *The Invention of World Religions: Or, How European Universalism Was Preserved in the Language of Pluralism* (Chicago: University of Chicago Press, 2005).

post-sömürgeci yaklaşımları öne sürmesi önemlidir. Moyaert'ın varmaya çalıştığı konu ise, dinler teolojisinin metodolojik olarak Batının Hristiyanlığının üstünlük vurgusundan ayrı tutulamayacağı yönündedir. Nihayetinde Moyaert, Hristiyanların öteki dinlerle etkileşime geçmeleri onların kendilerini tekrardan gözden geçirmelerine neden olduğuna vurgu yapıp karşılaştırmalı teolojinin dinler teolojisinin bahsedilen handikabına kapılmayacağını iddia eder. Moyaert'ın tavsiyesine paralel olarak, Winkler de karşılaştırmalı teolojiyi dinler teolojisine alternatif olarak sunmuştur. Fakat kendisinin de dile getirdiği gibi birçok karşılaştırmalı teoloğun aksine, Winkler dinler teolojisini faydalanılması gereken bir alan olarak niteler (s. 301). Dinler teolojisine alternatif bir yöntem de bu bölümde Leirvik'den gelmiştir. O, Hristiyan-Müslüman ilişkilerine Norveç genelinde bakarak İsa etrafında dönen teolojik tartışmalar yerine (christological) ahlak üzerine dayanan dinler-arası bir diyalogun ilişkileri daha da güçlendireceğini düşünür.

Son bölümde "Some Responses to Christian Theology of Religions" (Hristiyan Dinler Teolojisine Bazı Cevaplar) ise Hristiyanlık dışındaki bazı dinlerin, kendi din perspektifinden dinler teolojisine nasıl yaklaşım geliştirilebileceği konusu işlenmiştir. Bu kısımda, Reuven Firestone, Haifaa Jawad ve Mark Owen gibi Hristiyan olmayan düşünürler katkılarını sunmuştur. Bu bölüme katkı sağlayan üç akademisyen de kendi dinlerindeki ötekine bakış açısının Hristiyanlıktaki dinler teolojisi gibi sistematik bir şekilde verilmediği üzerine vurgu yapmışlardır. Owen Tibet bir atasözüne "her köyün kendine ait bir dili, her öğretmenin kendine ait bir doktrini vardır" atıfla (s. 360) Budizm'in geliştirmiş olduğu öteki dinlere bakış açısının Hristiyanlardan farklı olduğunu özetlemiştir. O, dinler teolojisine teorik boyuttan yaklaşmak yerine, öteki dinlere pratik anlamda etkileşime dayalı bir ilişkinin daha faydalı olacağını düşünür. Jawad da İslam topraklarında İslam'ın ortaya çıktığı ilk dönemlerde öteki dinlere kıyasla dinsel toleransın daha yüksek seviyede olmasına rağmen İslam teolojisi içinde dinler teolojisinin çıkmamasının nedenini açık bir şekilde dile getirilmeyen bir teolojinin (implicit theology of religious pluralism) varlığına bağlar (s. 330). Ona göre bu *pratik çoğulculuk* (pluralism-in-practice) olarak nitelendirilebilir ve bu teoloji kökünü Kur'an ve Peygamberimizin davranışlarından alır. Özetle, Jawad dinsel çoğulculuğa teorik bir açıdan bakmak yerine pratik bir açıdan bakarak birlikte huzur içinde yaşamının değeri üzerinde durur.

Bu kitap, son yıllarda dinler teolojisi alanında ortaya çıkan en kapsamlı eser olarak değerlendirilebilir. Dinler teolojisi alanında birbirinden farklı yaklaşımları ve tartışmaları bir araya getirmiş olması bu kitabı eşsiz ve yegâne kılmıştır. Dinler teolojisi alanında farklı yaklaşım ortaya koyan akademisyenler gerek kendi münferit eserlerinde gerekse derleme eserlerde genelde benzer görüşe sahip tek yönlü tartışmaları verirken, bu kitap farklı etnik ve dini kökenden gelen birçok düşünürü yer verip onların farklı görüşlerini bir araya

getirmiştir. Daha önce Knitter, D'Costa ve Starnge'in birlikte yazdığı *Only One Way*⁹ kitabı dinler teolojisinin klasik sayılan üç-yönlü tipolojisinin dışlayıcılık-kapsayıcılık-çoğulculuk görüşlerinin savunusu, itirazları ve itirazlara itiraz olarak sunsa da bu kitap dinler teolojisi içerisinde veya onunla bağlantılı değerlendirilebilecek birçok konuya işaret ettiği için bu alanda yazılmış en kapsamlı ve en derin kitap olarak değerlendirilebilir. Kitabı eşsiz kılan başka bir özellik ise Alan Race, Paul Knitter, Gavin D'Costa, Paul Hedges, Leonard Swidler ve Perry Schmidt-Leukel gibi dinler teolojisi alanına katkıları oldukça fazla olan ve bu alanda birçok eser üretmiş isimleri bir araya toplamasıdır. Dolayısıyla bu kitabı, ilahiyat fakültelerinde yüksek-lisans ve doktora derecesinde dinler teoloji derslerinde okutulması gereken kitaplar listesinde ilk sıralarda yer alabilecek bir derleme eser olarak değerlendiriyorum.

Kitabın tek eksik noktası, feminist dinler teolojisine dair herhangi bir şey sunmaması olarak değerlendirilebilir. Fletcher, Suchocki, Ruether, King, McCarthy, Gross ve Kwok gibi isimlerden biri veya bunları değerlendiren bir bölümün varlığı günümüz dinler teolojisi ekseninde dönen tartışmaları tam anlamıyla yansıtmasına yol açabilirdi. Moyaert feminist teoriden bahsetmiş ve Kwok'tan atıf vermiş olmasına rağmen, tam anlamıyla dinler teolojisine feminist bakış açısını verememiştir. Bu sebeple, münferit bir bölümde sadece feminist dinler teolojisi veya dinler teolojisine feminist itirazı yer verilmesi bu kitabın dinler teolojisiyle alakalı konuları neredeyse eksiksiz bir şekilde vermesini sağlayabilirdi.

Dini çoğulculuk çok kültürlü toplumlar için kaçınılmaz bir gerçekliktir ve buna da farklı dinlere inanların teolojik olarak verebilecek cevapları vardır. İşte bu cevaplar Hristiyanlıkta dinler teolojisi vasıtasıyla sistematik bir hale gelmiştir. Yukarıda kısaca özetlediğim gibi, bugün dinler teolojisi sadece Hristiyanları ilgilendiren bir olgu değildir. Çoğulcu bir kültürde yaşamak belli dine inanan kişileri bir takım teolojik sorular sormaya yöneltebilir. Fakat farklı dinlerden Hristiyanların geliştirdiği gibi dinler teolojisi geliştirmesini de beklemek afaki bir durumdur. Kitabın son bölümü de farklı dinlere mensup kişilerin dinler teolojisine cevap vermesi açısından önemlidir. Bu kitapta, gerek dinler teolojisi alanında yazan, gerekse alternatif sunan kişiler dinsel çoğulculuk olgusunu ciddiye alıp yine farklı teolojik yöntemlerle veya pratik alana daha fazla yoğunlaşılması tavsiyesinde bulunmuşlardır. Kısacası, bu kitabı katkı sağlayan her bir kişi için dinsel çoğulculuk önemlidir ve buna cevap verilmelidir. Bu kitap da gerek dini çoğulculuğu anlamak gerekse dinler teolojisi etrafında dönen tartışmalara aşına olmak için önemli bir başyapıttır

9 Gavin D'Costa v.dgr., *Only One Way? Three Christian Responses to the Uniqueness of Christ in a Pluralistic World* (London: SCM Press, 2010).